

O SLOVNIČNIH KATEGORIJAH

Namen članka je opozoriti na to, da nimajo vse enote dane jezikovne zvrsti (npr. besedne vrste) istih lastnosti. Glagol *pisati* npr. je v nasprotju z *napisati* in *popisati*, *sedeti* pa je lahko samo v nasprotju tipa *posedeti*; od glagola *moči* pa sploh ni mogoče delati ustreznih dovršnikov (*pomoči* ima čisto drug slovarski pomen). Podobno je pri samostalnikih; primerjaj npr. ed. *dom* : mn. *domovi*, toda ed. *belost* : mn. —.

Vzrok za tako stanje tiči v določenih pomenskih prvinah jezikovnega sredstva oz. zvrsti; te prvine omogočajo ali onemogočajo danim leksemom ustrezna nasprotja. Take pomenske prvine imenujemo slovnične podkategorije. Podkategorija je torej tak predmetni pomen, ki je odločilen z jezikovnega gledišča in ki je osnova določeni jezikovni zvrsti (oblikoslovni ali sintaktični).¹

Problem podkategorije v jezikoslovju ni nekaj novega, saj ga v taki ali drugačni obliki obravnava veliko del. Vendar so to navadno le vzporedne omembe ob posameznih primerih, kot npr. terminativnost pri določanju vidskih nasprotij.

Manjka pa o tem splošnih razprav. S teoretičnimi osnovami problema se srečamo pri Poldaufu, ki mu je podkategorija mejna kategorija.²

Poldauf razlikuje nekaj glavnih tipov abstrakcij, med njimi dve temeljni: slovarsko in slovnično, z različnimi stopnjami posplošitve. Navedimo ta odlomek: »Pri tem je vendar malo dvomov o tem, da sta slovarska in slovnična abstrakcija kakovostno različni. Slovarske abstrakcije tvorijo pojmovne enote, katerih realna oblika so besede, in to z različno stopnjo posplošitve. Slovnične abstrakcije ne tvorijo nobenih takih entot, tvorijo pa kategorije, in to spet z različnimi stopnjami posplošitve.«³

Tako pojmovanje, ki se še bolj kaže v nadaljnjih izvajanjih avtorja, vodi k mešanju epistemološko-ontoloških kategorij z jezikoslovnimi in z obliko jezika, jezikovna kategorija pa se po tem pojmovanju lahko obravnava kot pomenska kategorija ali kot oblikovna oznaka.

To mešanje jezikovnih pojmov s predmetnimi se kaže tudi v nadaljnji razlagi pisca: »Slovarske abstrakcije se od slovničnih razlikujejo po tem, da pri prvih višja abstrakcija obsega nižjo (Fifi, jazbečar, pes . . . , pridelek, organizirana snov, posameznost, nekaj), medtem ko pri drugih višje abstrakcije le gradijo na nižjih. Na »konkretno« opira samostanik svojo osnovo predmetnosti, na dejanje pa glagol svojo osnovo dejavnosti.«⁴

Če vzamemo za predmetno kategorijo, ki je v osnovi samostalnika, konkretnost, bi bilo treba določiti, kdaj je ta postala osnova samostalnikov, kajti že v najstarejših besedilih indoevropskih jezikov pomen mnogih samostalnikov ne vsebuje predmetnega pojma konkretnosti. Če pa vzamemo za ta sedanji slovnični pomen samostalnikov »predmetnost«, zahteva ta izraz definicijo, ker moramo v skladu z dejanskim stanjem ugotoviti, da si veliko pojmov privzema podobo samostalnikov, čeprav nimajo abstrakcije »konkretnosti«, »predmetnosti«.

Take nenatančnosti v določanju abstrakcij in slovničnih kategorij se tičejo tudi mejnih kategorij, ki jih ima avtor za vmesne med slovarskimi in slovničnimi. Nenatančnost je v tem, da ni znano, ali gre tu za predmetne pojme ali za jezikovne pojme, ki stojijo za njimi.

Kljub temu je nedvomna zasluga avtorja že to, da je problem teoretično zastavil, predvsem pa je važna ugotovitev, da imajo na delovanje jezika vpliv »abstrakcije«, ki oblikovno niso izražene.⁵

Da bi določili podkategorije na širši osnovi jezikovnih kategorij, je treba vsaj v kratkem orisati jezikovne kategorije sploh.

Vrsta jezikovnih kategorij (samostalnik, pridevnik, glagol, prislov) je v indoevropskih jezikih od najstarejših časov izredno stalna, kolikor gre za njihov pomen. V nasprotju s tem pa kažejo oblikoslovne kategorije, npr. glagolski vid, izredno nestalnost. Od kod to? Da bi odgovorili na to vprašanje, je treba določiti odnos predmetnih kategorij do jezikovnih. Pomen razreda je neodvisen od predmetnih kategorij (takih kot predmetnost, konkretnost itd.). O tem priča dejstvo, da lahko v isti jezkovni vrsti nastopajo enote, ki se po svojem predmetnem pomenu uvrščajo v različne predmetne razrede, npr. v razredu samostalnika nastopajo taki pojmi, kot so *hiša*, *odnos*, *tok*, *ljubezen*. To je mogoče zaradi razlage predmetnosti z jezikovnim znamenjem, ki daje dani enoti določen pomen razreda. In narobe, isti predmetni pojmi lahko pripadajo različnim jezikovnim razredom, npr. *tek*, *teče*. Nobenega predmetnega pojma pa ni mogoče izraziti v jeziku »na sploh«, tj. tako, da bi bil enostaven odraz našega znanja o predmetnosti.

V zvezi s povedanim ločimo v leksemu dva pomena: 1. individualnega, ki izvira iz nanašanja danega jezikovnega znamenja na določen del predmetnosti; 2. zvrstnega, ki je značilen za vsako enoto dane zvrsti in je neodvisen od individualnega pomena. Zvrstni pomen lahko obstaja brez povezanosti z individualnim, npr. pri zaimkih, ki so ali samostalniki ali pridevniki. Za utemeljitev tega stališča bi lahko navedli še vrsto dodatnih dokazov,⁶ a cilj našega članka so jezikovne podkategorije.

Drugačna je stvar pri oblikoslovnih kategorijah. Sicer lahko prav tako ločimo take, ki so neodvisne od slovarskega pomena (individualni zvrstni pomen); tako kategorija časa, kar razlagamo s tem, da lahko vsako dejanje predstavimo v določenem odnosu do trenutka govorenja ali pa morda do drugega dejanja. To pa obenem kaže na to, da so odvisne od določenih predmetnih činiteljev. Vendar pa obstajajo kategorije, ki so odvisne od določenih predmetnih pojmov, ki jih vsebuje njihov slovarski pomen. Taka kategorija je na primer število samostalnikov. Kategorija števila pa je sestavljen pojem; pri njem lahko ločimo pomenoslovno in oblikoslovno-skladenjsko stran. S pomenoslovnega gledišča lahko razlikujemo naslednja nasprotja:

a) *dom* : *domovi*, *dan* : *dnevi* itd., ki se med seboj razlikujejo izključno po kategorijsko-oblikoslovnem pomenu, ker omenjena samostalnika v ednini vsebujeta pojem posameznosti, množina pa označuje več kot dva.

b) *vino* : *vina*, *žito* : *žita* — tu so razlike prav tako v individualnem pomenu, kajti množina vsebuje pomen več kot dve vrsti, ednina pa ne vsebuje niti pomena eden niti vrsta.

c) Podobno je pri tipu *dve kavi*, *tri vina*, *dva kruha*, kjer vsebujeta dvojina in množina v primerjavi z ednino dodatni pomen »porcija« ki se opira na možnost razdelitve stvari, ki jih označujejo omenjeni samostalniki. V tem

primeru množina vnaša omejitev, ki je ustrezni samostalniki v ednini nimajo, in šele zaradi tega je mogoče uresničiti pojem mnogosti.

d) V stavkih: *letos sem imel tri vnetja pljuč, pet krvavitev* in podobno izraža množina dodatni pomen »primer«, ki ga ednina prav tako ne izraža.

V tipu c in d se množina redko uporablja brez zveze s števnikom, ter gre tu v glavnem za ujemanje »več kot dva« z oblikovnimi znamenji množine, ne pa za pomen »več kot dva«.

e) Npr. *zaplul sem v široke vode, v vode oceana* — tu izraža množina veliko gmoto, a ednina ne označuje majhne gmote.

Prim. še *hiš- : hiš-e, vin- : vin-a*. V prvem primeru imamo opravka z nasprotjem eden : več kot eden, v drugem pa z ena (vrsta) : več kot ena vrsta, s tem da pojem »vrsta« ni izrečno vsebovan v ednini in je slovarski enakovreden izraz samo za nekatere sobesedilne rabe samostalnika *vin*. Taki samostalniki pa kot *belina, ostrina* so sploh zunaj pomenoslovnega nasprotja števila.

Nasprotno pa samo množinski samostalniki kljub oblikovnim znamenjem množine ne nasprotujejo pojmu posameznosti, prim. *ena vrata, hlače, škarje* ipd. — to so dejansko »dvoštevilne« istozvočnice, ki v odvisnosti od sobesedila označujejo ednino ali množino.⁷ Število ima v tem primeru torej samo oblikovno-skladenjski pomen in se tiče izključno ujemanja. Obratno kot v primeru *gospoda se spogledajo*, kjer vpliva na ujemanje pomen, ne pa oblika, ali v leksemu *moš-tvo*, ki lahko z oblikovnimi značilnostmi ednine srednjega spola — torej ne moškoosebne — lahko izraža množino in moškoosebnost (npr. moštvo je prišlo).

V obeh omenjenih primerih sta se v primeri z zgodovinskim stanjem zgodili naravnost nasprotni spremembi. V tipu *vrata* se je izgubila stara notranja razčlenitev, ki je utemeljevala njegovo obliko, v tipu *gospoda* pa se je kljub obliki pojavila notranja razčlenitev.

Analiza je dovolj jasno dokazala, da moramo vsaj pri nekaterih oblikoslovnih kategorijah razlikovati dva činitelja: 1) pomenoslovnega in 2) oblikovno-skladenjskega. Ugotovitev, da dana besedna vrsta ne more biti izražena brez oblikoslovne kategorije, se v tem primeru tiče oblikovno-skladenjske plati.

In dejansko bi v tem primeru definicijo, ki smo jo povedali v uvodu, lahko izpopolnili z ugotovitvijo Poldaufa, da podkategorije nimajo oblikovnih oznak, kajti oblika *okn-o* se v ničemer ne razlikuje od *vin-o*, pa vendar v prvi je podkategorija posameznosti, v drugi ne. A zadeva ni tako preprosta, kot bi se zdelo. To ne pomeni, da npr. samostalniki z različnimi podkategorijskimi pomeni oblikovno niso različni (diferencirani), ker bi se morala v takih primerih naša analiza zaradi narave stvari opirati na predmetna dejstva, ki so za jezik nerazločevalna. Tu gre za pojasnilo, kaj nam je izraz oblikovna oznaka in kaj pomeni oblikovno razlikovanje (diferenciranje). Oblikovna oznaka neposredno nakazuje razlike v pomenu in vlogi v danem izrazu, oblikovno razlikovanje (diferenciacija) pa lahko tiči v danem izrazu posredno zaradi njegovih paradigemskih možnosti ali pa je poleg njega v besedilu in se opira na druge oblikovne oznake.

Kaj npr. označuje samostalnike s podkategorijo mere časa v zvezi z drugimi samostalniki, ki nimajo omenjene podkategorije, če se ta ne kaže niti na obliki leksema niti na sklonskih končnicah?

Samostalnike s podkategorijo mere časa srečujemo: 1) pri neprehodnih glagolih v tožilniku (*stati celo uro*); 2) pri prehodnih glagolih z netožilniško vezavo prav tako v tožilniku (*čuditi se čemu ves večer*); 3) tožilniško obliko

mere časa v poljščini lahko v takih položajih zamenja konstrukcija *przez* + tožilnik (*skozi tri dni je deževalo*). To zadeva tudi nastopanje tožilnika mere časa pri glagolih s tožilniško vezavo. 4. Pri dovršnih glagolih je možna samo konstrukcija *przez godzinę*.

To s svoje strani kaže na druge samostalnike, ki dejansko nimajo podkategorije mere časa, a se pojavljajo v tem položaju (in v tej obliki), ki smo jih omenili v točkah 1—3, npr. *stal sem celo pot, vso mladost sem prebil na vasi*. Pri samostalnikih pa, ki ne vsebujejo tako razločno označene mere časa kot *ura, dan, leto* ipd., se pojavlja navadno določilo tipa *cel, pol* ipd., ki poudarja njih rabo v tej funkciji.

Zveza po + izglagolski samostalnik (npr. *po pisanju, po begu*) določa čas, vendar pa je določeno število neizglagolskih samostalnikov, ki lahko prav tako nastopajo v tej vlogi, npr. *po referatu, gledališču, po predavanjih, po šoli*. Ti kot tudi zgoraj razloženi primeri kažejo na to, da podkategorije segajo prek svojih prvotnih mej, in čeprav kažejo izrazite odvisnosti od ustreznih predmetnih kategorij, vendar niso z njimi istovetne. Razširitev podkategorije na vse enote danega razreda pa vodi do njenega izginotja ali do premika v drug razred.

Vloga agensa na primer je bila v indoevropskih jezikih prvotno gotovo povezana z »živimi« samostalniki, na kar posredno kaže statistika, napravljena za starogrški jezik, vendar vloge agensa (= osebek pri osebnih oblikah dejavnostnih glagolov) v poljščini ni mogoče vezati z živostjo. To bi pomenilo zanižanje takih dejstev kot npr. *voda je izpodkopala bregove, avto se pelje, avtomat deluje, belina je pokrila svet*.

Kot vidimo iz gornjih zgledov, vloga agensa ni odvisna od podkategorije samostalnikov, ampak od podkategorije glagolov; to pomeni, da dejavnostna podkategorija glagolov odloča, da pojmuje dani samostalnik v točno določeni sintaktični zvezi kot agens.

Tu orisani problem podkategorije zahteva še veliko dela, v glavnem monografskih obdelav, ki bi vodile do popolnega seznama podkategorij za posamezne jezike. Brez takega seznama ni mogoč popoln slovnični opis danega jezika⁹. Po drugi strani pa bi to očistilo jezikovne priročnike odvečnih pomenoslovnih delitev, ki so napravljene za posamezne jezikovne vrste in so globoko zakoreninjene v skladnji, a njih poznavanje ali nepoznavanje ne vpliva na razumevanje delovanja danega jezika.

1. Ta definicija je obvezna in zadeva v načelu tip podkategorij, ki so zvezane z določeno jezikovno vrsto: ker pa se podkategorija izrazito opira na kak predmetni pojem, lahko sega prek določene jezikovne vrste, a tega vprašanja v članku ne načenjamo. — 2. I. Poldauf, *Polil mluvnice a slovníku na problematice slovesného vidu. Studie a práce lingvistické I* (Sborník k šedesátinám Havránkovým). Praha 1954, s. 204. — 3. N. m. s. 200. — 3a. Definicijo predmetne kategorije uporabljamo tu kot nasprotje jezikovni kategoriji. Predmetne kategorije so ponavadi definirane kot »nejezikovne«, to pomeni kot logične, epistemološke. Toda njih definicije, pa celo število, razni filozofski sistemi prikazujejo različno in v načelu se ne krijejo z jezikovnimi kategorijami; če pa imajo nekatere od njih vpliv na jezikovne kategorije, jo mora jezikoslovec tako definirati in določiti obseg tega vpliva. — 4. N. m. s. 202. — 5. »So pa tudi take abstrakcije, ki nimajo niti slovarske oblike niti ne tvorijo podstave najnižjih kategorij. Zanje velja samo, da se pojavljajo v višjih slovnicih kategorijah. op. cit. s. 202. Poldauf ima za višje slovnicih kategorije oblikoslovne kategorije, na primer vid, število itd., za nižje pa jezikovne zvrsti (besedne vrste). — 6. Nekateri nadaljnji sklepi so objavljeni v članku: Analiza semantyczna i analiza morfologiczna wyrazu (Pomenoslovna in oblikoslovna analiza izrazov) v Księga Zjazdowa VI Kongresu Slawistów w Pradze. Tom językoznawczy (v tisku). — 7. Notranja razčlenitev označenega, ki je tu zgodovinsko imela vlogo, je s sinhroničnega gledišča nepomembna: enojna vrata, dvojno okno. — 8. To je statistično dokazal Thomson — navajam po R. Jacobsonu, Beiträge zur allgemeinen Kasuslehre. TCLP VI, 1936, s. 283. — 9. Razen tega bi obdelava podkategorij, zvezanih z določenim jezikovnim razredom, kot tudi tistih, ki segajo prek dane vrste, dala odgovor na vprašanje, zakaj se lahko določena jezikovna zveza preoblikuje (transformira, genezira) v tako, a ne drugo, ker se to v veliko primerih veže z določenimi podkategorijami, ki v resnici nimajo posebnih oblikovnih oznak, so pa oblikovno diferencirane.